Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 96 (1983)

Artikel: Differenzas da structura denter ils idioms romontschs
Autor: Liver, Ricarda
DOI: https://doi.org/10.5169/seals-234622

Nutzungsbedingungen
Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Mehr erfahren

Conditions d'utilisation
L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. En savoir plus

Terms of use
The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. Find out more

Download PDF: 17.02.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, https://www.e-periodica.ch

Differenzas da structura denter ils idioms romontschs

da Ricarda Liver

Il tema da miu referat[1] hai jeu legiu per l'emprema gada sin l'invitaziun a quella dieta; quella biala formulaziun ei denton memia pretensiusa per las observaziuns che jeu less far el suandont. Tractar differenzas da structura ni schizun las differenzas da structura denter ils idioms romontschs muntass scriver la fonologia, la lexicologia, la grammatica e la sintaxa cumparegliada dil romontsch grischun. Ina biala incumbensa, denton essen nus lunsch naven, ella fasa actuala dils studis romontschs, dad haver contonschiu quei. La finamira dallas reflexiuns e propostas che jeu less suttametter a Vossa radunonza ei bia pli mudesta.

Il stausch inizial ei vegnius da Bernard Cathomas il qual, sco secretari dalla Ligia, ei obligaus da patertgar en categorias practicas. El ha proponiu a mi da far patratgs e da communicar quels a Vus sur dalla damonda, schebein e co ins savess utilisar miu «Manuel pratique de romanche»[2] ell'instrucziun romontscha dallas scolas medias. Nus essen vegni perina che las pusseivladads stattan ella concepziun ch'ei alla basa dil «Manuel»: la descripziun sinoptica da dus idioms.

La presentaziun simultana dalla grammatica elementara da dus idioms fetg differents lubescha da distinguer differenzas structuralas denter ils idioms. Da cheu il tetel dil referat, che jeu stoi modificar e restrenscher en quei senn: Jeu less far attents sin in pèr differenzas da structura denter sursilvan e vallader che savessan destadar els scolars marveglias e capientscha per idioms romontschs ch'ein buca lur agen dialect. En aschunta, in commentari didacticamein gartegiau da quels fenomens savess promover la capientscha linguistica en general.

[1] Referat a caschun dalla conferenza dils scolasts da romontsch allas scolas medias a Zuoz (25.9.82).

[2] R. Liver, Manuel pratique de romanche. Sursilvan – vallader. Romanica Raetica 4, Cuera 1982.

Avon che discussiunar in pèr exempels da differenzas structuralas denter sursilvan e vallader less jeu far attents sin aspects che limiteschan la nizeivladad dil «Manuel» al scop didactic definiu avon.

Il «Manuel» ei buca screts per scolars da scola media cun lungatg mumma romontsch. El less esser in agid per students universitars da lungatg franzos che s'avischineschan per l'emprema gada al romontsch. Quei munta, d'ina vart, ch'il cuntegn dil cudisch ei fetg limitaus: grammatica elementara e basta. Da l'autra vart s'adressescha il «Manuel» a lecturs ch'ein disai da studegiar lungatgs e che possedan las noziuns fundamentalas da linguistica e cun quei era la terminologia scientifica.

La *terminologia* duvrada el «Manuel» savess esser in impediment a siu diever ella scola media grischuna. Las difficultads terminologicas ein da duas sorts:

1° terminologia linguistica scientifica,

2° differenzas denter terminologia franzosa e terminologia tudestga.

P.ex. drovel jeu tiarms sco «metatesa» ni «infix» ch'ins sto explicar als scolars. Quei savess haver il disavantatg ch'il scolar vegni a far confusiuns denter la terminologia grammaticala ch'el ha empriu a scola e la terminologia ch'ei per el nova. Da l'autra vart sa la terminologia scientifica era curreger certs tiarms inadequats ch'ein ragischai ella terminologia scolastica. Jeu patratgel vid ils possessivs. Jeu hai empriu a scola – e la gronda part da mes students, vegn onns pli tard, han empriu il medem – che *miu* en l'expressiun *miu tgaun* seigi in pronom possessiv. Evidentamein ei *miu* buc in pronom, mobein in adjectiv. Ella terminologia franzosa di ins pia «adjectif possessif» a differenza dil «pronom possessif», ch'ei zatgei auter: *il miu*. En quei cass savess la terminologia dil «Manuel» schizun esser in avantatg. (Jeu stoi aschuntar ch'il «Vierv ladin» da J.C. Arquint[3] ei ina ludeivla excepziun: cheu anfl'ins «adjectiv possessiv» e «pronom possessiv».)

Pli delicats ein ils cass nua che la terminologia franzosa ei radicalmein differenta dalla tudestga, e nua ch'ins sa buca pretender che l'ina seigi pli adequata che l'autra. Ella terminologia grammaticala en general dat ei bia nunmotivau. L'historia dalla grammatica muossa quei claramein.

Ella construcziun «il paun ei dirs» ei *dirs,* tenor la terminologia tudestga, in adjectiv en funcziun predicativa. Ella terminologia franzosa:

[3] Vierv ladin. Grammatica elementara dal rumantsch d'Engiadina bassa, Tusan 1964.

«l'attribut». Ell'expressiun *paun dir* ei *dir,* ella terminologia tudestga, in adjectiv en funcziun attributiva; per franzos ha el num «épithète».

Autras differenzas da terminologia denter franzos e tudestg ein meins engravontas; ellas san schizun gidar il scolar en sias enconuschientschas dil franzos. Jeu patratgel vid differenzas sco «Reflexivverben – verbes pronominaux» ni «Objektsatz – complétive».

Suenter quellas remarcas preliminaras lein nus examinar in pèr cass da differenzas structuralas denter vallader e sursilvan che savessan vegnir illustradas ell'instrucziun da scola media.

Secapescha ch'ins savess mussar differenzas structuralas en mintga part dalla descripziun linguistica, pia era ella fonetica. In linguist d'orientaziun structuralista entschevess segir da leu; denton crei jeu ch'il terren fritgeivel pil magister da scola media schagi buca leu, mo plitost ella descripziun da differenzas morfologicas ni morfosintacticas.

Ellas lecturas da texts d'auters idioms vegn ins franc a far attents sin *differenzas foneticas* che serepetan regularmein, p. ex. il fenomen che nus havein adina *ü* en Engiadina nua che nus havein *i* en Surselva: *mür, mir, dür, dir* etc; che nus havein savens *cha* – inizial en Engiadina e *ca* – en Surselva, *chavagl, cavagl, chasa, casa* etc; *–t* final en Engiadina per *–tg* final en Surselva, *fat, fatg, lat, latg* etc. Pli interessantas pils scolars paran a mi denton divergenzas ella structura morfosintactica. Quellas ein era pli grondas barrieras ella capientscha che las differenzas foneticas savens minimas.

In cass da modell ei *il futur:* futur sintetic en Engiadina, futur analitic en Surselva, *eu chantarà, jeu vegnel a cantar* (p. 57 s. e 62 s. resp).

Igl ei buca l'incumbensa dalla scola media d'explicar ils fenomens linguistics; els vegnan presentai dil scolast ed empri dil scolar. El cass dil futur denton para ei a mi ch'in commentari da natira diacronica savess contribuir alla capientscha dil fenomen davart il scolar. Ils scolars romontschs, tuts bilings per la situaziun linguistica enconuschenta, vegnan a cumparegliar spontanamein il futur dil tip sursilvan cul futur tudestg *ich werde singen,* tonpli che *vegnir* corrispunda buca sulettamein al tudestg *kommen,* mobein era a *werden* (cp. il passiv!). Sco biars linguists «da mistronza» vegnan era ils scolars a sedumandar, schebein il futur sursilvan seigi in import ord il territori tudestg. Pliras raschuns plaidan encunter quell'hipotesa.

1° Il futur ei in temps dil verb pauc duvrau el lungatg da mintga di. Cumprova: ils dialects svizzers tudestgs possedan insumma negin'atgna

fuorma pil futur. Els expriman l'idea digl avegnir cun perifrasas sco *i chume de, i singe de*. In'influenza dil svizzer tudestg ei pia d'excluder, ed influenzas dil lungatg tudestg scret ein fetg raras ed insumma buca da supponer en ina sfera aschi impurtonta sco la morfologia.

2° La perifrasa sursilvana ha biaras parallelas els auters lungatgs romans ed el latin discurriu ch'ins ei disaus da numnar latin vulgar. Ils scolars da scola media enconuschan senz'auter il schinumnau «futur immédiat» franzos, *il va venir,* e la perifrasa taliana dil tip *sta per venire*. Cheu para ei a mi ch'in'egliada sin l'historia dil futur roman savess dar sclariments era per il livel da scola media. Senza entrar en detagls savess'ins explicar als scolars ch'il futur engiadines, oz sintetics, va anavos sin la perifrasa dil latin vulgar CANTARE HABEO (resp. *HO). Las parallelas dil franzos e dil talian san vegnir citadas. Lu eis il tip dil sursilvan, VENIO AD CANTARE, sil fatg mess ella retscha da perifrasas pusseivlas ch'il latin vulgar haveva a disposiziun. Cheu ei il tip CANTARE HABEO seperpetuaus, leu il tip VENIO AD CANTARE. In tierz tip havein nus en Rumenia, numnadamein VOLO CANTARE (resp. *VOLEO CANTARE > *(voiu cantâ)*.[4]

Ina secunda differenza structurala denter igl inventari da fuormas sursilvan ed engiadines sesanfla el *sistem dils pronoms persunals* (p. 30 s.).

La differenza pli gronda ei il fatg ch'il ladin, sco il talian ed il franzos, posseda ina seria da pronoms nun-accentuai, ferton ch'il sursilvan ha reduciu siu sistem sin ina suletta seria, quella dils pronoms accentuai, che surprendan lu era la funcziun dils pronoms nun-accentuai. Era cheu fuss ina remarca historica en siu plaz: texts vegls sursilvans cumprovan ch'era quei idiom possedeva ina ga ina seria da pronoms nun-accentuai.

Vid ils pronoms persunals san ins era far attents silla differenza da structura suandonta: Igl engiadines ha generalisau, ella seria dils pronoms accentuai, *mai, tai* per tut las funcziuns dependentas (tradiziunalmein: genitiv, dativ ed accusativ), ferton ch'il sursilvan ha conservau in'atgna fuorma pil dativ: *a mi, a ti,* en fatscha a *da mei, da tei* al genitiv e *mei, tei* all'accusativ (p. 30–31).

In fenomen spectacular pils ladins sto esser la distincziun sursilvana denter *adjectiv attributiv e adjectiv predicativ*. Buca mo la presenza d'in *-s* final ella fuorma predicativa dat en egl, bunamein pli surprendentas ein las

[4] La medema posiziun visavi quei problem prenda P. Tekavčić en siu artechel «Il soprasilvano» en «Ladinia» 5, 1981, p. 278; ell'annotaziun 22 (ibid.) citescha el ils auturs ch'havevan proponiu in'influenza tudestga.

alternonzas foneticas da certs adjectivs: *gries – gross – grossa, tgietschen – cotschens – cotschna, bien – buns – buna* (p. 25–26). En quei cass laschass jeu d'ina vart las explicaziuns historicas, vul dir l'influenza metafonica digl *-u* final. Quei mass memia lunsch e fuss memia complicau. Denton savess ins renviar, en maniera spirontamein descriptiva e sincronica, sin il fenomen suandont: Las fuormas femininas ein pli regularas che las masculinas. Quei vala era pils substantivs, nua che la furmaziun dil plural irregulara en sursilvan (midada dil vocal ni diftong accentuau) ei limitada als substantivs masculins *(tgiet – cots, tierm – tiarms* etc.; p. 22). En general san ins dir che las irregularitads ein bia pli frequentas en sursilvan ch'en ladin.

In agid per ils scolars ladins ella capientscha dil fenomen dalla flexiun digl adjectiv sursilvan savess esser il renviament sin il dialect tudestg dils Vallesans: *er isch bsuffna, schi isch bsuffni.* A Bern enconusch'ins il fenomen corrispondent els dialects digl Oberland bernes.

Ina differenza el sistem verbal havein nus numnau: il futur. Ei dat aunc autras, buc aschi impurtontas pil lungatg discurriu, che han denton lur muntada el lungatg da scartira.

En emprema lingia ei cheu da menziunar il *passau definiu.* (Quei tuna empau curios per sursilvan, denton fuss ei la correspondenza correcta dil ladin *passà defini* e dil franzos *passé défini,* tierm pli adequat ch'il talian *passato remoto.)* Cp. p. 56 s.

Sch'ins legia las emprovas da traducziuns d'entgins «canti» dalla Divina Commedia publicadas ell'emprem numer da «Litteratura», deploresch'ins la munconza da quei temps verbal el sursilvan modern. Las fuormas da passau compost ni perfect alla plazza dils «passati remoti» da Dante ella translaziun schiglioc fetg gartegiada d'U.G.G. Derungs fan in'impressiun zaco plauna e malsegideivla. Secapescha che las cumparegliaziuns structuralas denter idioms romontschs (e denter lungatgs en general) stuessen buca menar a taxaziuns; denton para ei legitim a mi da far attents sin las consequenzas stilisticas che las differentas structuralas dils lungatgs san haver.

Sch'il sursilvan ha piars siu passau definiu (ils texts vegls cumprovan ch'el existeva autruras era cheu!), il ladin da l'autra vart ha negin equivalent als *temps dil conjunctiv specials dil sursilvan,* numnadamein il conjunctiv imperfect dependent *(che jeu cantassi,* p. 69) ed il conjunctiv imperfect el discuors indirect (*che jeu cantavi,* p. 69 s.). Quella rihezia da fuormas surprenda en in idiom da caracter prevalentamein discurriu.

Las differenzas da structura menziunadas ein tuttas differenzas plitost massivas, che dattan en egl. Ins savess era rimnar differenzas pli subtilas, sco per exempel la *distribuziun dallas finiziuns verbalas egl imperfect*. La finiziun *-avel* vala en sursilvan per l'I conj., la finiziun valladra corrispundenta *-aiva* per l'I, la II e la III: S *salidavel,* V *salüdaiva, savaiva, vendaiva.*

Cun *-evel* fuorm'ins per S igl imperfect dalla II, III e IV conjugaziun: *savevel, vendevel, durmevel;*
La IV conj. dil V vegn furmada cun *-iva: durmiva* (p. 55).

Buca dil tuttafatg parallela, denton semeglionta ei la *distribuziun dallas finiziuns dil conjunctiv imperfect:*

-ass per l'I conj. en S: *salidass.*

-ess per la II, III e IV conj. en S, per l'I, II e III en V: S *savess, vendess, durmess, V salüdess, savess, vendess.*

-iss per la IV en V: *durmiss* (p. 67 s.).

Denton sun jeu dil meini che l'instrucziun en scola media duess setener plitost vid las structuras pli evidentas e che gidan ad illustrar igl idiom niev pil scolar en contrast profilau cun igl agen idiom. Als exempels menziunai tochen cheu savess ins aschuntar in pèr aspects dalla *furmaziun da plaids.*

La gronda part dils suffix ei communabla ad omisdus idioms: *-un, -una* augmentativ, *-et, -etta* diminutiv, *-aglia, -om* collectiv, *-atsch, -atscha* depreciativ. Ins sa denton far attents sil fatg che *-öz* en ladin ha la medema funcziun che *-em* el sursilvan:

chantöz – cantinem

baderlöz – paterlem (p. 91).

In tractament detagliau dil problem anfl'ins ella disertaziun da H. Jochems, Beiträge zu einer vergleichenden Wortbildungslehre des Bündnerromanischen, Köln 1959.

La composiziun atras juxtaposiziun, vul dir aschunta immediata dil tierm determinont al tierm determinau, ei normala en sursilvan:

la porta clavau, igl esch-stiva.

Il vallader sa dir medemamein *üsch-stüva,* denton ei il tip *üsch d'stüva* culla preposiziun oz il pli derasau. En quei connex san ins menziunar ils neologissems ch'emprovan da suandar ils modells da composiziun indigena, p.ex. *viafier.* A. Decurtins ha illustrau quei problem en maniera meisterila en siu artechel «Ils neologissems el romontsch» ellas *Annalas* 88[5].

[5] 1975, p. 9–51.

Ina menda evidenta dil «Manuel» ei la strebladad (scarsadad) dalla part sintactica. Mia stgisa ei il fatg ch'ei dat tochen ussa aschi paucs studis sintactics. Denton san ils magisters ch'ein da lungatg mumma romontsch (era quels ch'ein buca sezs auturs da studis sintactics) emplenir quella largia ord l'atgna experientscha linguistica. Ina differenza da structura sintactica denter sursilvan e vallader ch'ei tractada el «Manuel» ei igl *accusativ preposiziunal ladin* (p. 95 s.).

Aschi lunsch ils exempels concrets per differenzas structuralas denter sursilvan e vallader; ins savess amplificar els tgunsch. Jeu hai menziunau mo quels che paran a mi specialmein instructivs. Forsa essas Vus buca d'accord cun mia proposta d'introducir en certs cass ina componenta da linguistica diacronica. Quellas explicaziuns historicas han denton la medema finamira sco l'entira emprova da familiarisar ils scolars romontschs cun idioms ch'ein buca lurs: la finamira da promover la capientscha vicendeivla denter ils romontschs e da reducir pregiudezis. Sch'il scolar vallader di: quels pupratschs da sursilvans han gnanc il «passà defini», ed il sursilvan: quels sempels ladins san buca distinguer denter attribut e predicativ – lu sa la survesta generala sur da structuras identicas e structuras divergentas perschuader mintgin dil fatg ch'in idiom ei buca superiurs agl auter. Secapescha che la scola sa e vul buca contonscher ina descripziun cumpleta dils dus sistems linguistics cumparegliai. Denton sa era la selecziun da fatgs significativs menar alla conclusiun che las caracteristicas communablas ein bia pli numerusas che las diversitads. Ton pli stuess ins sesfurzar dad emprender ad enconuscher quellas.

Turnein finalmein alla damonda, schebein il «Manuel pratique de romanche» seigi duvreivels al scop sbozzau. Jeu crei ch'ins astgi dar ina risposta affirmativa, essend che la presentaziun sinoptica da fuormas valladras cun fuormas sursilvanas lubescha da percorscher immediatamein congruenzas e divergenzas. Las differenzas pli profundas dattan en egl aunc pli fetg, pertgei ch'ellas han dumandau in tractament dapersei.

Jeu stoi precisar che jeu sereferesch el en quellas remarcas adina mo all'emprema part dil cudisch, al «précis de grammaire»; il commentari al «choix de textes» ei destinaus a lecturs cun interess filologic ed enconuschientschas da linguistica historica. Il «précis» ei fetg cuorts, limitaus alla grammatica elementara. Ils magisters ston amplificar ils fatgs ed ils exempels cun atgnas aschuntas. Ella sintaxa, sco detg, ston els stuppar las rusnas dil cudisch cun agen fil. Ed el camp dalla lexicologia, che nus ha-

vein insumma laschau d'ina vart, essend ch'igl ei pli grev da sistematisar il scazi da plaids en structuras, san els era aschuntar dil lur. Als magisters tucca era la fadigia d'explicar la terminologia nunusitada e d'adaptar ella als basegns e allas enconuschientschas dils scolars.

In davos punct: il cudisch ei screts per franzos. Quei ei, sco nus havein viu en connex cul problem dalla terminologia, in disavantatg. Ei savess denton esser in avantatg en dus graus: ei vegn tractau cheu dil romontsch en in lungatg roman, buca per tudestg sco al solit. Igl ei stau detg savens ch'ei seigi in'absurditad (e quei eis ei veramein!) ch'ils scolars romontschs stoppien emprender franzos, talian e spagnol atras il medium dil tudestg. Cheu s'occupeschan els dil romontsch atras il medium dil franzos. En aschunta ed el medem temps augmentan els era lur enconuschientschas dil franzos, e quei tras il medium dil romontsch.

En quellas remarcas sun jeu adina partida dall'idea che l'instrucziun en damonda s'adresseschi a scolars romontschs. Jeu supponel ch'ei detti era instrucziun romontscha per scolars tudestgs. Era per quels savess il franzos sco medium d'instrucziun esser in avantatg. Mo fuss ei necessari en quei cass, per evitar confusiuns, da selimitar ad in sulet idiom, seigi quei sursilvan ni vallader.

Forsa patertgeis Vus che jeu fetschi reclama «pro domo» – jeu sai denton sincerar Vus che quei ei buca il cass, essend che jeu hai negins pertschiens dalla vendita dil «Manuel». Denton havess jeu plascher sch'il cudisch vegness duvraus buca mo ellas universitads, denton era egl intschess romontsch.